

UOT 331.5

BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ İXRACA TƏSİRİ

Nicad Adil oğlu Nərimanov

iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

n.nerimanov@mail.ru

Xülasə: *İnvestisiya qoyuluşları ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan milli iqtisadiyyatın investisiya cəlbediciliyinin artırılması önəmli məsələlərdən biri hesab edilir. Xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatında çıxış etməsi maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, integrasiya proseslərinin dərinləşdirilməsi, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Bu məqalədə Gretl ekonometrik proqramı vasitəsilə birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının ixraca təsiri tədqiq edilmişdir.*

Açar sözlər: *investisiya, birbaşa xarici investisiya, ixrac, rəqabət qabiliyyəti, Gretl*

Giriş

İnvestisiya qoyuluşları iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi hesab edilir. Bir sıra iqtisadi göstəricilərin formalaşması investisiya qoyuluşlarından birbaşa asılıdır. İnvestisiya qoyuluşları istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəlməsində, iqtisadi artıma nail olunmasında, rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının həyata keçirilməsində, yüksək keyfiyyətli investisiya komplekslərinin yaradılmasında, ixrac istiqamətli məhsul istehsalının həcmində artırılmasında, idxalın əvəzlənməsi strategiyasının reallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində investisiyalar iqtisadiyyatın idarəetmə mexanizmində tənzimləyici funksiyaları yerinə yetirirlər. İnvestisiya qoyuluşlarının səviyyəsi iqtisadi artımın əldə olunmasının əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Bəzi iqtisadi artışı göstərən göstəricilər göstərir ki, investisiya qoyuluşlarının 1 faiz artması, ölkə iqtisadiyyatında ümumi daxili məhsulun 0,2 faiz böyüməsinə səbəb olur.

İnvestisiya qoyuluşları maliyyələşmə mənbələrinə görə bir neçə yerə, daxili və xarici investisiya qoyuluşlarına ayrılır. Daxili investisiya qoyuluşları yerli mənbələr hesabına həyata keçirilən investisiya qoyuluşlarıdır. Xarici investisiya qoyuluşları dedikdə isə xarici dövlətlər, təşkilatlar, xarici ölkələrin vətəndaşları tərəfindən həyata keçirilən investisiyalar başa düşülür. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlıq subyektləri tərəfindən investisiya qoyuluşları investisiya layihələrinin qiymətləndirilməsindən asılı olaraq həyata keçirilir. Bu zaman potensial investor mövcud layihələrin qiymətləndirilməsini aparır və bir sıra göstəricilər əsasında hansı layihəyə investisiya qoyuluşlarının edilməsi ilə bağlı qərar verir. Bu zaman əsas göstərici kimi investisiya qoyuluşlarının rentabellik səviyyəsi, bəzi hallarda ödənilmə müddəti, xalis cari effekt kimi göstəricilər əsas götürülür.

Ədəbiyyata baxış

İnvestisiya layihələrinin qiymətləndirilməsinə bir neçə yanaşma mövcuddur. bu yanaşmalar əsasən ənənəvi və şəxsi kapital metodu hesab edilir. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi zamanı ənənəvi metoddan istifadə edərək səmərəlilik göstəriciləri müəssisə miqyasında, şəxsi kapital metodunda isə mülkiyyətçi miqyasında dəyərləndirmə aparılır. [1, s. 44] Xarici ölkələr, beynəlxalq şirkətlər digər ölkələrə investisiya qoyuluşlarını həyata keçirən zaman həmin ölkədən ixrac imkanlarının qiymətləndirilməsini aparırlar. Xarici iqtisadi ədəbiyyatlarda birbaşa xarici investisiya qoyuluşları ilə ixracın artırılması arasında empirik asılılığın olması iqtisadi araşdırmaların müasir mövzularından hesab edilir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müxtəlif maliyyə mənbələrinin səmərəli formada səfərbər edilməsi və ölkədə səmərəli investisiya mühitinin formalaşdırılması ixracın artırılması hesabına iqtisadi artımın əldə olunmasının əsas şərtlərindən hesab edilir.

Birbaşa xarici investisiya qoyuluşları həm milli həm də beynəlxalq səviyyədə diqqət çəkən tədqiqat mövzularından hesab olunur. Beynəlxalq səviyyədə birbaşa xarici investisiya məfhumu Mundel, Vernon, Dunning, Markusen və digər iqtisadçılar tərəfindən araşdırılmışdır. Birbaşa xarici investisiyaların iqtisadi artımdakı rolu iqtisadçılar tərəfindən əsaslandırılmış, inkişaf etmək olan ölkələrdə bu yatırımların iqtisadi inkişafın əsas hərəkət verici qüvvəsi olması vurğulanmışdır.

Türk iqtisadçılarından R.Karluka görə birbaşa xarici investisiyalar dedikdə bir firmanın başqa bir ölkədə yeni firma qurması, bir firmanı satın alması, onunla birləşməsi, o ölkədə mövcud firmanın sərmayəsini artıraraq ortaqlıq qurması yoluyla həyata keçirilən və özüylə bərabər texnologiya, idarəetmə və təşkilatçılıq qabiliyyətlərini gətirən uzunmüddətli yatırımlar başa düşülür [2, s. 756].

Digər bir iqtisadçı Seyidoğluna görə birbaşa xarici investisiyalar bir şirkətin istehsalının yerləşdiyi ölkənin sərhədlərindən kənara mövcud olan çıxarılması və digər ölkədə müəssisələrin satın alınmasıdır [3, s. 627].

Birbaşa xarici investisiya anlayışını İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf təşkilatı və Beynəlxalq Valyuta Fondu öz hesabatlarında daha aydın əks etdirmişlər. Bu təşkilatlar hesab edir ki, birbaşa xarici investisiya dair iqtisadiyyat daxilində mövcud olan bir vahidin, başqa bir iqtisadiyyatda qalıcı mənfəət əldə edə bilmək məqsədilə həyata keçirdiyi yatırımdır. Qalıcı mənfəət dedikdə isə birbaşa investor ilə birbaşa investisiya qoyuluşu arasındakı uzun müddətli əlaqəni və investorun idarəetmədə önəmli dərəcədə təsirinin olmasını ifadə etməkdədir. Birbaşa investisiya qoyuluşu iki tərəf arasında ilk sərmayə qoyuluşundan sonrakı bütün maliyyə əməliyyatlarını da əhatə etməkdədir [4].

Birbaşa xarici investisiyaların ixraca təsiri müxtəlif hesablama üsulları vasitəsilə müəyyənləşdirilir. Bu testlərə misal olaraq Todo-Yamamoto, Dolado-Lütkephol və başqalarını misal göstərmək olar. Hər iki test ədəbiyyatlarda Granger səbəb-nəticə testləri olaraq bilinirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında birbaşa xarici investisiyaların rolu olduqca böyükdür. Ölkə iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinə birbaşa xarici investisiya yatırımları həyata keçirilir. Bu investisiyalar daxili tələbatın ödənilməsi ilə yanaşı, ixrac imkanlarının genişlənməsinə də şərait yaradır. Bu tədqiqatda Respublikamızda birbaşa xarici investisiyaların ixraca təsiri Gretl ekonometrik proqramı vasitəsilə təhlil edilmişdir.

Metodologiya

OLS Reqrəssiya analizi - OLS (Ordinary Least Squared) - (adi ən kiçik kvadrat) - xətti reqrəssiya modelidir, həmçinin Xətti Reqrəssiya üçün əsas model kimi tanınır. OLS bizə ümumi modelin dəqiqliyindən daha çox məlumat verən bir modeldir. O, həmçinin hər bir dəyişənin necə getdiyini, arzuolunmaz dəyişənlərin, verilənlərdə avtokorrelasiyanın olub olmadığını və s. göstərir.

Bu tədqiqatın məqsədi respublikamızda birbaşa xarici investisiyanın ixraca təsirini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Hipotez: Birbaşa xarici investisiyanın ixracamüsbət təsir göstərir.

Tədqiqat üsulu: OLS reqrəssiya analizi.

Məlumatın təsviri: Bu araşdırma 1990-cı ildən 2019-cu ilə qədər olan dövr üçün World-bank data bazasından əldə edilmiş illik zaman seriyası məlumatlar dəstini nəzərdən keçirir.

Modeldə aşağıdakı 3 dəyişəndən istifadə edilmişdir:

- Asılı dəyişən: Export- ixrac (milyon ABŞ dollar)
- Müstəqil dəyişən: FDI-(BXI)- Birbaşa xarici investisiya (milyon ABŞ dollar)
- İzahedic dəyişən: GDP-(ÜDM)- ümumi daxili məhsul (milyon ABŞ dollar)

Dəyişənlər əsasında aşağıdakı model tərtib edilmişdir:

$$fEX_t = (FDI_t, GDP_t)$$

Aşağıda verilmiş cədvəl 1 Dünya Bankından əldə edilmiş statistik məlumatlar əsasında tərtib edilmişdir. Statistik məlumatlardan görüldüyü kimi, demək olar ki, ilbəl respublikamızda birbaşa xarici investisiya qoyuluşları, ixrac və ümumi daxili məhsul artmışdır. Bu isə bizə bunlar arasında əlaqənin olmasından xəbər verir.

Cədvəl 1

**Respublikamızda ümumi daxili məhsul, birbaşa xarici investisiya və ixracın dinamikası
(milyon dollarla)**

İllər	Birbaşa xarici investisiya	İxrac	Ümumi Daxili Məhsul
1995	330,1	785,3	2417,4
1996	627,3	791,8	3176,3
1997	1114,8	1150,4	3962,2
1998	1023,0	1009,3	4446,4
1999	510,3	1281,4	4581,4
2000	129,9	2118,1	5272,8
2001	819,6	2368,6	5707,7
2002	2024,6	2666,9	6235,9
2003	4007,3	3056,7	7276,8
2004	4719,1	4235,1	8680,4
2005	4476,4	8337,0	13245,7
2006	4486,0	13954,6	20983,0
2007	4594,2	22516,8	33050,3
2008	3986,8	32133,3	48852,5
2009	2900,0	22870,2	44291,5
2010	3353,0	28732,2	52909,3
2011	4485,1	37214,5	65951,6
2012	5293,3	36914,8	69683,9
2013	2619,4	35907,3	74164,4
2014	4430,5	32560,9	75244,3
2015	4047,6	20059,3	53074,4
2016	4499,7	17581,0	37867,5
2017	2867,5	19839,4	40865,6
2018	1403,0	25484,5	47112,9
2019	1503,9	23629,8	48174,2
2020	507,2	15208,8	42693,0

Mənbə: Dünya Bankının məlumatları əsasında [5]

Xətti diaqramı təhlil etdikdə dəyişənlər arasında eyni trend xəttini görmək olur. Bu da dəyişənlər arasında pozitiv əlaqə ehtimalının olduğunu göstərir. Respublikamızın əsas makroiqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında ixrac mühüm rol oynadığı üçün belə trend xəttinin olması gözləniləndir. Hesab edirik ki, təhlil olunan göstəricilərdə dalğalanmaların əsas səbəbi dünya bazarında neft və neft məhsullarının qiymətləri ilə bağlıdır ki, bunun da təsiri istər ÜDM, istərsə də ixracda görmək mümkündür. Növbəti mərhələdə isə Gretl vasitəsi ilə empirik hesablamaları aparmaq mümkün olacaqdır.

Dəyişənlər arasındakı əlaqəni tapmaq üçün OLS regressiya analizindən istifadə olunacaq.

Hesablamada göstərilən nəticəyə əsasən hər iki dəyişənin p-value (dəyər) göstəricisi 0,05-dən kiçikdir. Bildiyimiz kimi əgər p-value 0.05-dən kiçikdirsə, onda $H_0: \beta_1 = 0$ inkar edib, $H_A: \beta_1 \neq 0$ qəbul edilir. OLS regressiya nəticələrinə əsasən dəyişənlər arasında pozitiv (əmsal-coefficient hər iki dəyişəndə müsbətdir) və əhəmiyyətli əlaqə var.

OLS Regressiya analizi(Export, FDI və GDP)

	coefficient	std. error	t-ratio	p-value	
const	5,05133e+010	1,63370e+010	3,092	0,0046	***
GDPUSD	0,262716	0,0165347	15,89	3,17e-015	***
FDIUSD	0,824637	0,298209	2,765	0,0101	**
Mean dependent var	3,79e+11	S.D. dependent var	1,48e+11		
Sum squared resid	3,26e+22	S.E. of regression	3,47e+10		
R-squared	0,948690	Adjusted R-squared	0,944889		
F(2, 27)	249,6042	P-value(F)	3,87e-18		
Log-likelihood	-769,1093	Akaike criterion	1544,219		
Schwarz criterion	1548,422	Hannan-Quinn	1545,563		
rho	0,720639	Durbin-Watson	0,434382		

$H_0: \beta_1 = 0$

$H_A: \beta_1 \neq 0$

R-squared isə regressiya analizdə növbəti diqqət etməli olduğumuz göstəricidir. R-squared (R kvadrat) modelin neçə faiz izah olunduğunu göstərir və qəbul olunan odur ki, model 60 %-dən çox izah edilmiş olsun. OLS regressiya testinin nəticələrinə əsasən R-squared =0.94, yəni ki modelimiz 94 % izah olunub. Bu göstərici buraya qədər əldə edilmiş nəticənin müsbət olduğunu göstərir.

Durbin-Watson kriteriası da növbəti diqqət etməli olduğumuz bir göstəricidir. OLS regressiya testinin nəticəsinə əsasən modelimiz üçün Durbin-Watson kriteriyası 0.43-dür. Bildiyimiz kimi Durbin-Watson kriteriasının 1-dən çox olması qənaətbəxş, 2 olması isə əla nəticə hesab edilir. Qurulmuş modeldə isə bu göstərici 1-dən azdır və bunu nəzərə alıqda modelimizdə avtokorrelyasiyanın olma ehtimalı şübhəsi yaranır.

LM avtokorrelyasiya testi (LM autocorrelation test) vasitəsilə modelimizdə avtokorrelyasiyanın mövcud olub-olmadığı yoxlanılır.

LM avtokorrelyasiya testi

```
LM test for autocorrelation up to order 1 -
Null hypothesis: no autocorrelation
Test statistic: LMF = 30,3558
with p-value = P(F(1, 26) > 30,3558) = 8,80297e-006
```

H_0 = avtokorrelyasiya yoxdur.

H_A = avtokorrelyasiya var.

LM avtokorellasiya testinin nəticəsində baxdıqda p-value= 8,80297e-006 yəni ki, 0.05-dən az olduğunu görürük. Buda o deməkdir ki, sıfır hipotezi (avtokorrelyasiya yoxdur) qəbul edə bilmirik və alternativ hipotezi (avtokorrelyasiya var) qəbul edirik. Bu əldə etdiyimiz nəticə modelimiz üçün arzuolunan deyildir.

Növbəti mərhələ isə heteroskedastiklik testidir. Bunun üçün White`s heteroskedasticity testindən istifadə edəcəyik .

White`s heteroskedasticity testi

```
White's test for heteroskedasticity -
Null hypothesis: heteroskedasticity not present
Test statistic: LM = 11,7621
with p-value = P(Chi-square(5) > 11,7621) = 0,0381969
```

H_0 = heteroskedastiklik mövcud deyil.

H_A = heteroskedastiklik mövcuddur.

White's heteroskedasticity testindən əldə etdiyimiz nəticəyə əsasən p -value=0.03 yəni ki, 0.05 dən kiçikdir. Beləliklə, H_0 = heteroskedastiklik mövcud deyil, inkar edilməli, H_A = heteroskedastiklik mövcud olduğu üçün qəbul edilməlidir. Modelimizdə heteroskedastiklik mövcuddur və bu nəticədə arzuolunan deyildir.

Son mərhələ isə qalıqların normal paylanması (Normality of residual) testidir.

Qalıqların normal paylanması (Normality of residual) testi

```
Test for normality of residual -  
Null hypothesis: error is normally distributed  
Test statistic: Chi-square(2) = 0,717927  
with p-value = 0,6984
```

H_0 = xəta normal paylanmışdır.

H_A = xəta normal paylanmamışdır.

Testin nəticəsinə baxdıqda isə p -value=0.69 yəni ki, 0.05 dən böyükdür. Buna əsasən H_0 = xəta normal paylanmışdır qəbul edilir, H_A = xəta normal paylanmamışdır qəbul edilmir. Əldə edilən nəticəyə əsasən qalıqlar normal paylanmışdır və bu da arzuolunandır.

$E_x = 5,05133 + 0,824637(FDI) + 0,262416(GDP)$

FDI 1 vahid artdıqda $E_x = 0,824637$ vahid artıb

GDP 1 vahid artdıqda $FDI = 0,262416$ vahid artıb

Nəticə

Gretl proqramı vasitəsilə apardığımız birbaşa xarici investisiyaların ixraca təsiri ilə bağlı hesablamamızın nəticəsinə əsasən qeyd edə bilərik ki, bu iki kəmiyyət arasında düz asılılıq mövcuddur. Hesablamalar nəticəsində aydın olmuşdur ki, birbaşa carici investisiyaların bir vahid artması ixracın 0,82 vahid artmasına, ümumi daxili məhsulun bir vahid artması isə birbaşa xarici investisiyaların 0,26 vahid artmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədinin birbaşa xarici investisiyaların ixraca təsirini müəyyənləşdirmək olduğundan deyə bilərik ki, birbaşa xarici investisiyalar ixracın artırılmasının əsas amillərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan birbaşa xarici investisiyaların təşviqinin aparılması olduqca zəruri məsələlərdən biri hesab edilir.

Bunu nəzərə alaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə, "Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi" və "Milli iqtisadiyyat perspektivləri üzrə Strateji Yol Xəritəsi"ndə və beynəlxalq müstəvidə ölkənin cəlbedici investisiya məkanı kimi imicinin formalaşdırılması məqsədilə Birbaşa xarici investisiyaların təşviqinə dair 2021-2025-ci illəri əhatə edən strategiya Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası ilə birgə işlənib hazırlanmışdır [6].

Strategiyada birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi hesabına Respublikamızda idxalı əvəzləyici və ixracyönümlü məhsul istehsalının artırılmasına, o cümlədən ixracda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə istiqamətlənmişdir.

Hesab edirik ki, birbaşa xarici investisiyaların artırılması müasir texnika və texnologiyanın istehsal prosesinə cəlb edilməsilə qeyri-neft sektorunda rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə, iqtisadiyyatın strukturunun diversifikasiyasına nail olmağa, yeni ixrac bazarlarına çıxmağa imkan verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2012, 608 s.
2. Karluk, R. Uluslararası Ekonomi Teori Politika, 10. Baskı, Beta Basım, İstanbul. 2013. 908s.
3. Seyidoğlu, H. Uluslararası İktisat, 18. Baskı, Güzem Can Yayınları, İstanbul. 2013. 908 s.
4. Burak U. Doğurdan Yabancı Yatırım Girişlerinin İhracat Üzerine Etkileri: G-20 Ülkeleri. Ankara. 2021. 308 s.

5. <https://azpromo.az/az/page/layiheler/bxi-strategiyasi>
6. <https://data.worldbank.org/>

THE IMPACT OF FOREIGN DIRECT INVESTMENT ON EXPORTS

N.Narimanov

Doctor of Philosophy in Economics
Azerbaijan State Agrarian University

Abstract: Investments play an important role in the development of the country's economy. Therefore, increasing the investment attractiveness of the national economy is an important task. The manifestation of foreign investment in the country's economy is important in terms of ensuring financial security, deepening integration processes and expanding export opportunities. In this article, using the Gretl econometric program, the impact of foreign direct investment on exports was investigated.

Keywords: investment, foreign direct investment, exports, competitiveness, Gretl

ВЛИЯНИЕ ПРЯМЫХ ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ НА ЭКСПОРТ

Н.А.Нариманов

доктор философии по экономике
Азербайджанский государственный аграрный университет

Резюме: Инвестиционные вложения играют важную роль в развитии экономики страны. Поэтому, повышение инвестиционной привлекательности национальной экономики является важной задачей. Проявление иностранных инвестиций в экономике страны важен с точки зрения обеспечения финансовой безопасности, углубления интеграционных процессов и расширения экспортных возможностей. В этой статье, с помощью эконометрической программы Gretl, было исследовано влияние прямых иностранных инвестиций на экспорт

Ключевые: инвестиция, прямые иностранные инвестиции, экспорт, конкурентоспособность, Gretl

Elmi redaktor: i.e.d., prof. V.Əyyubov

Çara təqdim edən redaktor: i.f.d., dos. N.Qədimli

Daxil olub: 14.02.2024

Çara qəbul edilib: 22.02.2024